

Mészáros Zoltán

∴ Szabadkai Történelmi Levéltár, Szabadka
∴ mzolta2@gmail.com

AZ 1944–45-ÖS ESEMÉNYEK MINŐSÍTÉSEI (I)

Qualifications of the 1944-45 Events (I)

A tanulmány témája a titói hatalom 1944–45-ös megalapozása idején, a Vajdaságban és a horvátországi Baranyában történt események lehetséges minősítéseinek számbavétele. A szerző sorra veszi az 1944–45-ben történt események kapcsán a közéletben elhangzott, leírt minősítéseket, és az eddig feltárt ismeretek alapján értékeli és támpontokat keres egy-egy minősítés igazolásához, illetve cáfolásához.

Kulcsszavak: katonai közigazgatás, igazságszolgáltatás, ártatlanság, bűnösség, bosszú, vérbosszú, magyargyűlölet, magyarirtás, genocídium, mártír, vértanú, propaganda, Tito, partizánok

Egy-egy történelmi esemény megítélésében már az is fontos, hogy annak teljes feltárása előtt milyen szavakat használnak minősítésként, és az is, ki használja azokat. A történettudományban egyre nyilvánvalóbb, hogy a források nagy száma nem szükségszerűen visz a megértés felé, azok értelmezése és az eközben alkalmazott módszerek kérdése is döntő. A források feltárása mellett komoly feladat az új adatok rendszerezése és értelmezése (PRITZ 2011: 131), a történetírás narratív jellege miatt fontos, hogy „a mesélő” milyen előfeltételezéseket hordoz, miközben a szavak, amelyeket egy-egy eseménnyel kapcsolatban hall, akár döntően is befolyásolhatják gondolkodását. Az elbeszélt történet tehát minden esetben konstrukció, még akkor is, ha rekonstrukcióra törekszik a történetíró.

A konstruálás esete az 1944–45-ös eseménysorozat feltárásánál is jelen van (sőt, a legújabb kutatások azt valószínűsítik, hogy már a forrásokat is úgy hozták létre, hogy a majdani kutatókat egy bizonyos irányba tereljék). Igazságszolgáltatásról, atrocitásokról, túlkapásokról beszélnek azok, akik kisebbiteni akarják (jelen vizsgálódásunk szempontjából mindegy milyen okból) a történetek súlyát. Másrészt vérbosszúról, magyarirtásról, rémuralomról, ártatlan áldozatokról, megtorlásról, tervezett népirtásról, genocídiumról, bizonyos területek magyartalanításáról beszélnek. Szóba jöhetnek még olyan meghatározások is, miszerint nemzetek közti leszámolás, haszonszerzésből történő gyilkosságok sorozata, rablás, a háború okozta mentális traumák működésbe lépése, bántalmazások sorozata történt.

A történések még nem írhatók le teljesen tárgyyszerűen, hiszen egy sor adat hiányzik, másrészt pedig a túlélők és az eseményről kialakuló narratíva, valamint az eddig feltárt adatok elég markánsan utalnak az események milyenségére: fegyveresek gyilkoltak fegyvertelen civileket.

Jelen témánk szempontjából nem fontos, hogy az akkori hatalom a megszárláradulása után milyen pereket rendezett, és ezeket milyen összefüggésben kapcsolta az 1944–45-ös cselekményekhez, és az is többnyire mellékes (kivéve a bosszú minősítést), hogy 1942-ben milyen események történtek.

Munkámban főleg Mészáros Sándor és Matuska Márton munkáira támaszkodom, ugyanis ebben a két munkában található meg az eddigi kutatásban használható és eddig eredményt hozó paradigmák, és ezekben már sok olyan minősítés megjelenik, amelyeket a magyar közéletben használnak. Természetesen minden ez után megjelenő munkát is elolvastam, többükről recenziókat is közöltem. Ezekre inkább úgy hivatkozom, mint egy-egy új kifejezés és értelmezés kísérlet szóba hozóira. Munkám folyamán felhasználtam Aleksandar Kasaš munkáját is, hiszen sok adatot közöl, noha véleményem szerint módszertanát illetően alapjaiban elhibázott. A legújabb kutatások adatai még nem publikusak, így a felhasznált adatok némelyike talán már elavult. Ám annyi máris tudható, hogy az újonnan feltárt adatok sem mondanak ellent annak, hogy fegyveresek tömegesen végeztek ki civileket. A már publikált munkákat is érdemes részletesen és aprólékosan elemző attitűddel átolvasni, mert már így is sok megalapozott következtetés vonható le. Ezzel a munkával talán tudatosabbá tehetem a történésekkel kapcsolatos fogalomhasználatot. Célom tehát, hogy áttekintsük és sorra vegyük, valamint elemezzük az eddig elhangzott, illetve lehetséges minősítéseket.

A KUTATÁSI NEHÉZSÉGEK

Az 1944–45-ös kutatásokat több körülmény nehezíti. Egyrészt politikai értelemben túlterhelt a téma, hiszen már azért is politikai küzdelem folyt, hogy beszélni lehessen róla, majd azért is, hogy a szerbiai politikum szférája tudomást vegyen róla. Ebből következik, hogy kettős és egymással ellentétes értelmezés alakult ki, így nem is tisztán tudományos, hanem politikailag és nemzetileg is motivált vita folyik róla. Jellemző, hogy az 1944-es események helyett gyakran az 1942-es tömeggyilkosságról szoktak beszélni, és noha a két eseménysorozat között létezik némi összefüggés, önmagukban is tanulmányozhatók, sőt tanulmányozandók is. Még nagyobb gond, hogy a források hiányosak, és létrehozói – egyes esetekben ez már biztosan állítható – célzatosan torzították a valóságot. Ezenkívül a történéseknek még mindig élnek a haszonélvezői, akik az elüldözöttek házát és földjét kapták, és hallani sem akarnak az egykori áldozatok em-

berszámba vételéről, sírjaik megjelöléséről. Végül az egész eseménysorozatot nagyon későn – majd fél évszázaddal a történések után – kezdték kutatni.

További gátló körülmény, hogy a jugoszláviai központi levéltárak nehezen kutathatók, noha az elmúlt években több használható fond került elő Újvidéken, és a belgrádi levéltárak iratai közül is egyre több válik kutathatóvá, például a Népvédelmi Osztály (OZNA) iratai, valamint bőséges anyag áll rendelkezésre (KASAŠ 1996: 10). Kasaš elismeri, hogy a levéltárak centralizálása negatívan hat a kutatásra, sőt azt is kimondja, hogy elsődlegesen fontos iratokat semmisítették meg a visszavonuló magyar csapatok, de a partizánok is. Ezenkívül a jugoszláv levéltárakban megsemmisítették a „fasiszta” eredetű (provenienciájú) dokumentumokat. Kevésbé valószínű, hogy valaha teljes és egészen pontos információkhoz juthatunk. Nem tudjuk, rekonstruálható-e, hogy ki, mikor és pontosan milyen parancsot adott ki, és azt hol, mikor és hogyan hajtották végre. Itt azonban kötelező azt vélelmezni, hogy valahonnan csak előkerül valamilyen ezzel kapcsolatos irat.

A kutatási nehézségekből gyakran a meghatározás és megnevezés nehézségei következnek.

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS RÉSZE, HIBA, TÉVEDÉS

Ha az események történelmi-jogi kereteit vesszük alapul, a történéseket a katonai közigazgatás kereteiben történő eseménysorozatnak kell tekintenünk. Katonai közigazgatást általában akkor vezetnek be, ha egy terület helyzete kétséges, ha ellentámadás várható, és ha fegyveres csoportok működnek a térségben. Vajdaság esetében a fenti feltételek közül egyik sem indokolta a katonai közigazgatás bevezetését. A megszálló csapatok gyorsan, napokkal, sőt egy héttel (pl. Topolyáról [HARKAI szerk. 2001: 89]), a szovjet és a partizán csapatok megérkezése előtt távoztak. A katonai közigazgatás 1944. október 17-étől 1945. február közepéig volt érvényben. Božidar Maslarić a „represszív intézkedések” bevezetését azzal indokolta, hogy közel volt a frontvonal (KASAŠ 1996: 177). Magyar diverzánsok viszont nem voltak, ennek ellenére ezzel indokolták a keménységet (KASAŠ 1996: 176), ezért felmerül a gyanú, hogy a katonai közigazgatás bevezetésének valódi indoka más lehetett.

A kommunista funkcionáriusok későbbi megnyilatkozásaikban egyértelműen azt állították, hogy hiba volt, ami 1944 végétől történt. Isa Jovanović (MÉSZÁROS S. 1995: 26) szerint a katonai közigazgatás bevezetése tévedés volt. Jovan Veselinov-Žarko tartományi párttitkár véleménye szerint is a katonai közigazgatás bevezetése nagy hiba volt (MÉSZÁROS S. 1995: 28). Maga az akkor legmagasabb jugoszláv fórum a JNFAT (AVNOJ) – a Jugoszláv Nép(i) Felszabadító Antifasiszta Tanács – is úgy foglalt állást 1944. november 15-én

kelt körlevelében, hogy helytelenül jártak el (MÉSZÁROS S. 1995: 34). Ivan Rukavina, Bácska, Bánát és Baranya katonai közigazgatási parancsnoka, december elején szétküldött rendeletében közvetve ezekkel a szavakkal ismeri el a magyarokkal és a németekkel szembeni atrocitásokat: „szabálytalanságok történtek”. E minősítésben egyszerre két dolog érhető tetten. Egyrészt elismerik, hogy történtek elítélendő cselekmények, de ezek bűn jellegét nem ismerik el, és csökkentik súlyukat. Több ezer ember legyilkolását hibának nevezni eufemizmus. Ezenkívül valószínűsíti, hogy a magas pártvezetők tudtak a történeésekről. Kutatásaim folyamán több olyan újságcikket is találtam, ahol a kommunista funkcionáriusoknak a magyarok lakta településeken kínosan kellett magyarázkodniuk, amikor a helyi pártot, illetve népfrentot szervezték (LIMES 2009).

Megismerve az áldozatok eddig közzétett névsorait, okkal merül fel, hogy a Vajdaságban a nemzeti és esetenként az „osztály” szerinti hovatarozás is fontos volt. A kommunisták szerbiai – királyságiak ellen elkövetett – vérengzéséről még nincs elég adat, de az máris vitathatatlan, hogy fegyvertelen civilek elleni cselekmények történtek, olyanokat végeztek ki, akik „nem illettek” az újonnan felállítandó társadalomba. Különösen vonatkozik ez a papokra, és nem csak a Vajdaságban. Horvátországban (BILANDŽIĆ 1999: 258) csak katolikus papból 206-ot öltek meg. A Szerb Ortodox Egyház papjai közül már 1941-től többen estek áldozatul (SLIJEPCĀVIĆ 2002: 114). Magában a Vajdaságban azonban sokkal szembeötlőbb az emberirtás nemzeti determináltsága, a magyaroknál is több németet, és ott ahol nagyobb számban éltek, jelentős számú horvátot is megöltek.

AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS, ÁRTATLAN ÁLDOZATOK

A titóista hatalom önmagát igazságszolgáltatóként tüntette fel, ezért a saját propagandája szerint nem tett mást, mint a „népei ellen” elkövetett bűnöket torolta meg (MÉSZÁROS S. 1995: 184). A népeink kifejezés használata azonban nem következetes, ez Szerbiában még ma is számos félreértésre ad okot. Politikaelméleti szempontból ugyanis egyrészt létezik a „demos” (δημος), másrészt az „ethnos” (ἔθνος) fogalma (GYÖRKÖSY 1990: 231, 298). Az egyik az egész állam politikai közösségét jelölő, a másik viszont az azonos szokású, ma úgy mondanánk, azonos nemzetiségű emberek közössége. A korai titóizmusban hol az egyik, hol a másik értelemben használják.

A valódi igazságszolgáltatás nem olyan, mint ahogyan az 1944–45-ös események alkalmával történt. Annál is inkább, mivel úgy tűnik, hogy a gyorsaság mindennél fontosabb volt, pedig a sietség az igazságszolgáltatásban nem a fő szempont. Nem feledhetjük el, hogy voltak magyarok, akik bünteteket követtek el. Matuska Márton egyik riportalánya tesz említést arról, hogy a vele összekötött ember – bizonyos Cöndör – agyonlőtte Csókán a jegyzőt (MATUSKA

1991: 317). Mészáros Sándor 899 ilyen személyt számolt össze, ebből 568 bácskai. Léteznek más listák is, azonban ezeket még nem közölték. A Mészáros-féle szám, még ha nem is tekinthető teljesen egzaktnak (főleg a vezetéknevek alapján szelektált egy meglévő listából), de egészen közel állhat a valóshoz. Ezzel szemben az áldozatok száma a szerényebb becslések szerint többszöröse, akár hússzorosa a bűnösök számának. Mégis helytelen volna, ha csak ártatlan áldozatokról beszélnénk, hiszen olyanok is áldozatul estek, akik valamilyen büntettet követtek el. Az viszont más kérdés, hogy még így is joguk lett volna a tisztességes tárgyalásra. Tehát az áldozatok nagy része jogi értelemben ártatlan, hiszen nem ítélték el őket. Ezenkívül a bűnösök sem vehetők „egy kalap alá”, mert bűnök és bűnök között van különbség. Az ítélezések még a formai kritériumoknak sem feleltek meg. Moholon például két ügyvéd döntött élet és halál kérdésében (MATUSKA 1991: 155). Zomborban „pofára” ítélték halálra vagy mentettek fel embereket (MATUSKA 1991: 43), és mindezt Herceg János mondta el 1990. december 9-én, öt pedig senki sem vádolhatja nacionalista elfogultsággal. Tragikus, hogy az általános vádak és eljárási következetlenségek miatt szinte csak halálos ítéletek mondattak ki (MÉSZÁROS S. 1995: 195). Újvidéken a város szerb negyedeiben lakó magyaroknak nem esett bajuk, mert ott nem is kerestek bűnösöket.

Mindezen részinformációk tudatában kijelenthetjük, hogy a történésekre nem illik rá az igazságszolgáltatás meghatározás. A partizánok tulajdonképpen törvényen kívül helyezték a magyarokat (is), tehát hasonlóan jártak el, mint egykor ellenségeik. A konkrét helyzetben a fegyvertelen polgárokkal szemben a fegyveresek bármit elkövethettek. Ezt a jogfosztott periódust később szépitni igyekeztek, a kényszermunkát például katonai szolgálatnak minősítették (MÉSZÁROS S. 1995: 156). A valódi igazságszolgáltatásban az ismert helyzet alapján döntenek. Ezzel szemben Délvidéken az OZNA (Népvédelmi Osztály – valójában katonai belügyi, hírszerző, nyomozó, bírói szervezet) emberei döntöttek a helyi viszonyok megfelelő ismerete nélkül, mint például a szabadkai esetben (MÉSZÁROS S. 1995: 39). Az igazságszolgáltatás fontos jellemzője az, hogy a bűnösséget általánosságban fogalmazzák meg, ezért olyan meghatározásokkal találkozhatunk, hogy „szerbeket ölt”, „népellenség”, „háborús bűnös”. Legtöbbször megalapozatlan és megbízhatatlan adatok, gyakran egyetlen tanú vallomása alapján hoztak ítéletet.

A frissen felállt hatalom létrehozott egy ankétbizottságot, ez összeállította a *Knjiga evidencije streljanih ratnih zločinaca 1944/45* (A kivégzett háborús bűnösök nyilvántartásának könyve) című kiadványt. Kasaš munkájában állandóan erre hivatkozik, és ennek alapján tartja felülvizsgálandónak Matuska Márton adatait (KASAŠ 1996: 175). Azt állítja, hogy Matuskánál olyan nevek is megjelennek, amelyek a szóban forgó listára nem kerültek fel. Ha azonban másik

oldaláról vizsgáljuk meg a kérdést, elképzelhető, hogy éppen a lista hiányos, hiszen néhány hónappal a kivégzések után állították össze. Kasaš kétségbe vonja Mészáros Sándornak a népszámláláson alapuló indirekt következtetéseit is. Mindez azon a hamis érvelésen alapul, mely szerint amiről nincs írás, az nem is történt meg. Márpedig a népiertást – természeténél fogva – lehetetlen teljes egészében dokumentálni. Ugyancsak az írásos dokumentumok hiányára hivatkozva tendenciózusnak nevezi Cseres Tibor *Vérbosszú Bácskában* című könyvét. Ezzel az állításával azonban éppen saját elfogulatlanságát kérdőjelezi meg. Noha munkája Mészáros Sándorénál később íródott, nem veszi figyelembe azt, amit Mészáros bizonyít. Nevezetesen azt, hogy az ankbizottság adatai sok esetben túlzók (pl. MÉSZÁROS S. 1995: 56). Sok jel mutat arra, hogy az igazságszolgáltatás hangsúlyozása csupán arra szolgált, hogy leplezzék a bosszúállást és a magyarirtást. Ebben a „mindössze 103 napos” periódusban, akit megtaláltak és megvádoltak, bizonyára meg is ölték. Az elkövetettek súlyára való tekintettel 103 napot nem szerencsés „mindössze”-ként emlegetni. Hadd álljon itt Herceg Jánosnak – aki a tényleges bűnösök elítélésében is részt vett –, a kijelentése: „Minden pofára ment” (MÉSZÁROS S. 1995: 189). Mert akit a vérengzés idején nem találtak meg, megúszta börtönbüntetéssel. Vagy még azt sem kapott, és néhány hónap elteltével gyakorlatilag semmi baja nem esett (MÉSZÁROS S. 1995: 104).

Milovan Đilas állam- és pártvezető, későbbi disszidens a párt központi bizottságában úgy nyilatkozott, hogy a magyar hatóságok nem követtek el olyan tömeges kivégzéseket, mint a németek, és nem üldözték annyira őket (a kommunistákat), a helyi magyarok nem vettek mindabban annyira részt, sőt a partizánmozgalomban is részt vettek (KASAŠ 1996: 182. 645. jegyzet) – ezek az érvek igazi kis védőbeszédként is értelmezhetőek. Persze Đilas fő érve az volt, hogy a Szovjetunió nem akarta a magyarok kiűzetését.

ATROCITÁSOK, TÚLKAPÁSOK, REPRESSZIÓ

Ranko Končar és Aleksandar Kasaš azt a véleményt képviselték, hogy a vajdasági vérengzés nem több mint katonai represszió, és túlkapások sorozata (1995. november 26., *Magyar Szó*, Stanyó Tóth Gizella cikke). Bizonyos önmagukban vizsgált esetek teljesen megfelelnek ennek a meghatározásnak. A szovjet és partizán csapatok bevonulásakor valóban történtek atrocitások (nemi erőszak, lopás, rablás, esetleg gyilkosság, bosszúállás). Ezt alátámasztja, hogy a vérengzések mértéke nagyban függött egyes helyi katonai parancsnokok hozzáállásától (MATUSKA 1991: 371, Isa Jovanović visszaemlékezése). Lényegét tekintve azonban egyre világosabb, hogy szervezett cselekménysorozatról volt szó, amelynek bevezetője volt az atrocitásorozat.

Olyan vélemények is elhangzanak, hogy a magyarokon történt erőszaktevés méreteivel kapcsolatos becslések nem túlzottak. A jugoszláv történetírás egyik legmegbecsültebb szerzője, Vladimir Dedijer (MATUSKA 1991: 381) ugyanis úgy becsüli, hogy a partizánok 1944–45-ben 150 000 embert öltek meg. A 150 000-es szám valójában nagyságrendekkel múlja felül a magyar áldozatok számát, de ez nem azt jelenti, hogy az nem jelentős. Más kérdés, hogy az áldozatok számának 150 000-re való becslése csupán egy adalék a fiatal jugoszláv kommunista állam „jellemrajzához”.

Elgondolkodtató, hogy papokat, lelkészeket, értelmiségieket öltek meg elsőként. Figyelemre méltó, hogy azokon a délszláv területeken, ahol sokkal brutálisabban gyilkolták egymást, mint a magyarok a vidékeken, nem vezettek be katonai közigazgatást. Az pedig célzatos, hogy bizonyos településekről – hivatkozva az egymás mellett élés lehetetlenségére – teljesen eltávolították a magyarokat. Összegezve: a délvidéki események többek voltak egyszerű és véletlenszerű katonai túlkapásoknál, represszióknál.

RAZZIA

A vajdasági történéseket illetően a legtöbbet kutatott és legjobban feldolgozott helytörténeti eseménysorozat a temerini. A szerzők, igen találóan, razzjáról beszélnek. Ez egyben retorikai válasz arra a diskurzusra, amely a szerbiai közbeszédben zajlott, és zajlik ma is, és amely a razzia kifejezést a tömeggyilkosság szinonimájaként használja. Mégis mindez érdektelen lenne, ha nem ragadná meg az események néhány fontos jellemzőjét.

A katonai közigazgatás folytán, minden településen kijárási tilalmat rendeltek el, megtiltották a települések elhagyását is, sőt a kerékpárokat is elkobozták. Arról is gondoskodtak, hogy hírek ne érkezzenek, ezért a rádiókat is elkobozták. Tipikus, hogy néhány éjszaka házról házra jártak, és így „szedték össze” az embereket, akiket később megvertek, vagy más kínzásoknak vetettek alá.

Úgy vélem, hogy a fenti eljárásorozat teljesen jogosan nevezhető a szó pontos értelmében razziónak is. A szerzők munkájának címadása tehát szerencsés és pontos is (ÁDÁM 2001).

1944. november 11-e és 29-e között folyt a rendkívül véres batinai csata. Ezzel kapcsolatos a környező terület megtisztítása, a „čišćenje terena” (KASAS 1996: 176). A bosszúállókat nem ilyen megfontolások vezérlik, ennek megvalósításához katonai intézkedésekre van szükség. Tehát arról lehet szó, hogy a politikai vezetés a hátszág biztosításának örve alatt bonyolította le a bosszúállást. Lényegében véve ez sem más, mint razzia, még akkor is, ha másként nevezik.

BOSSZÚ, VÉRBOSSZÚ, MEGTORLÁS, „MÉG HIDEGEBB NAPOK”, RÉMURALOM, TERROR, PARTIZÁNTERROR

A különböző publicisztikai és helytörténeti összefoglaló írásokban a minősítések szélesebb palettájával találkozhatunk. Ezek bizonyos esetben jól ragadnak meg egy hangulatot, egy pillanatot, máskor részei annak a retorikai apparátusnak, amellyel hatást kívánnak elérni, noha véleményem szerint retorikai eszközökkel történő hatáskeltésre nincs is szükség, hiszen maguk a tények is döbbenetesek. Mégsem kell azonban mellőzni ezeket a hatáskeltő szavakat, hiszen bizonyos helyzetekben a történések lényegére világítanak rá.

Sok helyi vonatkozású adat arra utal, hogy vérbosszú történt, amikor például gyerekeket öltek meg. A vérbosszú intézménye ténylegesen működött a 19. században sok délszláv területen. Az első világháború után ilyen vidékekről is telepítettek be embereket a Vajdaság területére, és ezekről a vidékekről is érkeztek ide partizáncsapatok. A csurogi szerbek több szinten is bosszút követeltek, és álltak is bosszút. Máshol is sor került a helyi szerbek bosszúállítására, de nem mindenhol, és nem minden esetben. Közhelyszerű Doroszló és Sztapár emlegetése. Ilyen értelemben tehát nem nevezhető az egész eseménysorozat vérbosszúnak, bosszúnak.

Az eseményeket sokszor a terror és partizánterror elnevezésekkel illetik. Úgy vélem, hogy a terror kifejezés teljesen helytálló, partizánterror helyett azonban helyesebb állami terrorról beszélni, hiszen a partizánmozgalom 1944 novemberére már szervezett, és katonai szempontból immár hadseregnek tekinthető. A rémuralom kifejezés a szenvedők perspektívájából jól szemlélteti az eseményeket. Szerencsés volt tehát a 2004-es összefoglaló kötet címválasztása: *Rémuralom a Délvidéken* (CSORBA 2004). Cseres Tibor *Hideg napok* című könyvére utal, míg A. Sajti Enikő „még hidegebb napok” kifejezése (BIERNACKI 2010: 9) már a történések összehasonlítását is magában hordozza, kifinomultabb elméleti síkra emeli, és az események értékelését kiszakítja a szokványos történeti zsargonból.

A bosszú motívumát azért sem lenne helyes teljesen mellőzni, mert egyes események és nyilatkozatok is erre utalnak. Dupp Bálint csurogi plébános halálára is azért került sor, mert a helyi szerb pap fia partizánvezér volt (MÉSZÁROS 1995: 145). Nagyon érdekes Pekajac Tomislav vallomása (MATUSKA 1991: 243), aki szerint az egész folyamat Sajkáslakon „tisztá bosszú volt, egy csoport akarta”. A razzia özvegyeivel írást alá az erre vonatkozó kérvényt, az egyik adatközlőt pedig – aki a bosszúállítás ellen volt – meg is fenyegették. Máshol a vérengzés résztvevői egymással vitatkoztak, kit öljenek meg (MATUSKA 1991: 246), egy anyát például azért nem öltek meg, mert három gyereke volt. (Ez egyébként más kontextusba helyezve azt is jelenti, hogy a partizánok nem

gyilkoltak mindenhol válogatás nélkül.) Újvidéken egy gyülevezs szerb csoport azt skandálta: „Ubijte ih! Bacite ih u Dunav!” (Öljétek meg őket, dobjátok őket a Dunába!) (MATUSKA 1991: 299). Kézenfekvő tehát, hogy az 1942-es vérengzés megbosszulását akarták.

Azt hiszem, hogy a Sajkás-vidék esete mutatja meg a legjobban, hogyan morzsolhatnak fel egy közösséget az impériumváltások (A. Sajti Enikő által alkalmazott fogalom, amely jól körülírja azt, ami a huszadik század első felében történt a vajdasági magyarsággal [A. SAJTI 2004]) gyors egymásutánisága. Az összlakosság számának alakulása ezt mutatja (MATUSKA 1991: 251): az 1948-as 37 056, az 1910-es 41 999 és az 1981-es 42 268 között mozgott. A magyarok száma állandóan csökkent: 1910 – 8770; 1948 – 3691; 1981 – 2897. A szerbek száma: 1910 – 26 283; 1948 – 28 738; 1981 – 33 355. Végeredményként az egymást kizáró ellenséges szuverenitások váltakozása a magyarok megfogyatkozását okozta.

Más helyi vonatkozású adatközlések a megtorlást is valószínűsítik (pl. papot papéért). Könyvében Kasaš is emellett teszi le a voksot, amikor a magyar és jugoszláv hatóságok áldozatainak számát nagyjából egyenlőnek tekinti (azóta nyilvánvalóvá vált, hogy a két szám nem egyenlő). A vérbosszú és a megtorlás is magában foglalja a reciprocitásnak rossz értelemben vett elvét. Ilyen értelmű a sajkáslaki párttitkár nyilatkozata Pásztor Antalnak (jóval az események után): „Ja ću ti reći istinu... (majd én megmondom neked az igazat). Apádnak azért kellett meghalnia, mert 1941–42-ben a magyarok kivégeztek Sajkáslakon ötvenhét embert, és ez volt a bosszú, de a vétkesek elmenekültek” (MATUSKA 1991: 242). Azonban ha az áldozatok számát vesszük alapul, az 1942-es és 1944-es vérengzések arányai nagyban különböznek. A jugoszláv hatóságok által likvidáltak száma majd mindenhol a magyarországi hatóságok által likvidáltak számának többszöröse volt. Tehát az „arányos” megtorlás esete sem áll fenn. Szivácon a magyar időszakban 6 embert végeztek ki, ugyanott 72 magyart öltek meg a halottak napjára 1944-ben (és az egyes visszaemlékezők szerint M alakú gödörben földelték el őket).

Tipikus, hogy 1941-es bűnökért vádolnak olyan településeket, embereket, ahol semmilyen vérengzés nem történt abban az időszakban, vagyis a büntetők nem voltak tisztában azzal, hogy kit és mivel is vádolnak, azaz miért is gyilkolnak. Egy sor olyan település van, ahol sem 1941-ben, sem 1942-ben kevés, vagy egyáltalán nem történt erőszakos esemény. Ezeket Mészáros Sándor be is azonosította munkájában, amikor helységről helysére dolgozta fel a történeteket. Ilyen volt Péterréve, amely ráadásul baloldali jellegéről volt ismert akkoriban. Tavankúton 1941–42-ben nem volt incidens, 1944-ben mégis 40 embert végeztek ki. Hasonló az eset Csantavéren, Oromhegyesen (MÉSZÁROS S. 1995: 71), Moholon is (MÉSZÁROS S. 1995: 79), Tündéresen, Kabolon,

Tiszakálmánfalván (Budiszava) – utóbbi négy település a Sajkás-vidéken van – esetében csak azért telepítették ki és gyilkolták a lakosságot, mert a közelben Csurogon és Zsablyán voltak tömeges gaztettek. Sajkáslakon 1941-ben semmi sem történt, 1942-ben 53 embert végeztek ki, de a – nem hivatalos – vádak mégis 1941-re vonatkoztak. Gombos és Apatin esetében közrejátszott a német kérdés is. Óbecsén szintén nem voltak kivégzések 1941-ben, mégis 41-re hivatkozva öltek meg 11 embert. Ha figyelmesek vagyunk, akkor észrevehetjük, hogy Bajmok esetében a magyar csapatok bevonulásakor katonákat végeztek ki, nem pedig polgárokat, és ebben a helybeliek nem is vettek részt. A partizánok mégis erre hivatkozva 1944-ben húsz embert végeztek ki. Zombort igazi táborvárossá alakították át, noha szörványos lövöldözéseken és azok megtorlásán kívül – persze morális és humanista szempontból ez is sok – semmi egyéb nem történt, sőt a sokat kárhozott Deák Leó nem támogatta a sajkási „razziát”, és Zomborban 1942-ben nem is került sor ehhez hasonlóra. Szenttamáson gyakorlatilag minden harmadik férfit megöltek, és figyelembe véve az 1941–42-es történéseket, ezt semmivel sem lehetett megindokolni (nem kizárt, hogy itt még 1848 szelleme kísértett). És még folytatható a lista. A kivizsgálás helyett egyszerűbb volt olyan minősítésekkel illetni a magyarokat, mint amilyen a háborús bűnös, a népellenesség, az ötödik hadoszlop. Bánátban, amely a háború idején német fennhatóság alatt volt, a magyarok nem is razziázhattak, mégis súlyos atrocitások érték őket.

Úgy tűnik, nem az számított, mikor, hogyan, hol és mi történt, így a megtorlás méretei sem voltak összhangban az elkövetett bűntettek méretével. Tehát megállapíthatjuk, hogy az 1944-es események az esetek többsége nem bosszúállás vagy megtorlás volt, hanem ártatlan civilek meggyilkolása.

Ezenkívül a bosszúállásról szóló elmélet azért is ellentmondásos, mert az 1941–42-es vérengzésnek kisszámú elkövetője volt, míg az 1944–45-ös eseményeknek sok volt az áldozata, tehát nem lehet azonos méretű elégtételről beszélni. Így például (MÉSZÁROS S. 1995: 151) Temerinben mindössze heten vettek részt az 1942-es razziában, és Zsablyán meg Csurogon is mintegy tucatnyi helyi emberről beszélnek a túlélők.

A bosszúvágy kielégíthetetlen, tehát magával a vággyal van a baj. A bűntettet valójában nem lehet jóvátenni még bosszúállással sem. Ellenben a magyar hatóságok által elkövetett gaztettek megtorlása választás kérdése volt. Azonban a választás lehetősége, majd a végrehajtásának választott módja egyértelműen bűnössé tesz. És a jugoszláv hatóságok mégis ezt választották.

MÁRTÍRIUM, ÁRTATLAN MAGYAROK GYLKOLÁSA

Úgy látom, hogy a közbeszédben néhány olyan fogalom is felbukkant, amely inkább akadályozza, mintsem segíti a helyzet megértését, és főleg az emberi érzelmekre hat. Ennek talán helye lehet a művészetben, azonban ott is csak akkor, ha tisztázott fogalmak állnak rendelkezésünkre. Nem sokat kezdhetünk az olyan kijelentésekkel, hogy „Krisztusként szenvedtek”, valamint a mártír és a vértanú fogalmakkal sem.

Úgy vélem, hogy a mártír, illetve a vértanú kifejezések már foglaltak. Az ógörögből, illetve a koinéból származó *μάρτυρ* (martür) és később a *μάρτυς* (martüsz) a kereszténység hajnalától jelen vannak egy bizonyos jelentésben. Egyébként ezeknek a szavaknak alapjelentése tanú, bizonyíték (GYÖRKÖSY 1990: 651). Az egyház áldozatait illetik ezzel a kifejezéssel, azokat, akik a hitük miatt haltak meg, akik „vérükkel tanúskodtak”. Átvitt értelemben talán még azokra is vonatkoztatható, akik a magyarságban, magyarságukban hittek, és ezért áldoztak életükkel. Azonban meggyőződésem, hogy az 1944-ben legyilkolt civilek nem kívánták a vértanúságot. A legtöbben élni akartak, hiszen sokaknak dolga volt az életben, és gyermekeik, szüleik, családi gazdaságaik voltak stb. Nem zárható ki, sőt erre bizonyára példák is akadnak, hogy egyesek emberszeretetből valaki más helyett vállalták a halált. Ez azonban nem érvényes valamennyi áldozatra, tehát a mártír szót sokkal helyesebb fenntartani azok számára, akik esetében ez valóban indokolt.

Úgyszintén gyakran ragadtatják el magukat egyesek, és ártatlan magyarok legyilkolásáról beszélnek. Ez az esetek nagy részében igaz, azonban kétségtelen, hogy voltak bűnös magyarok is, és esetenként ezeket is megtalálhatták az újonnan felálló hatóságok. Éppen az ártatlan áldozatok miatt szükséges megneveznünk a bűnösöket. Az ártatlan szónak van egy morális dimenziója, akárcsak a bűnösnek is, és ezért fontos odafigyelnünk ezekre a kifejezésekre. Más kérdés, hogy morális értelemben ki és mennyire tekinthető bűnösnek, és hogy ennek mekkora relevanciája van a mára nézve. Ennek a kérdésnek a komoly átgondolása, „kibeszélése” elősegítheti, hogy immár letisztulva szemlélhetnénk a múltnak ezen eseményeit. Pillanatnyilag nem látom ennek az eselyét, és a napvilágra kerülő forrásokból az derül ki, hogy a hatóságok a bűntetthez „gyártották” a bűnösöket, a már meggyilkolt embereket utólagosan nyilvánították bűnösnek, hogy saját tetteiket igazolják. Ez pedig alkalmat nyújt a jelen kutatóinak arra, hogy éles vitákat folytassanak.

Az ártatlan szó jogi értelmével is foglalkoznunk kell. Civilizációnk immár globális szinten elfogadott elve, hogy minden terheltet megillet az a jog, hogy tisztességes eljárás során állapítsák meg bűnösségét vagy ártatlanságát. Ráadásul ez nem csak egy jogkörben fogalmazódott meg és terjedt el, sőt ez a jog

viszonylag régi, és a királyi Jugoszláviában, sőt jogelődjeiben is alkalmazták (beleértve az iszlám jogkörbe tartozó egykori területeket is). Az eljárás milyensége, természetesen, a jogszokásoktól és az éppen aktuális helyzettől is függ. Más az eljárás, ha statárium van érvényben, azonban még ebben az esetben is van valamilyen eljárás. A fennmaradt leírások szerint 1944–45-ben a Vajdaságban tömegével hurcoltak el és gyilkoltak meg embereket ítélelhirdetés nélkül. Újabb kérdés az, vajon mi indokolta a katonai közigazgatás és az azzal járó jogalkalmazás bevezetését. Nem zárhatjuk ki azt a feltételezést, hogy a katonai közigazgatás által teremtett különleges közrendészeti állapot a tömeges büntettek elkövetésének adott hátteret.

A HASZONSZERZÉS MINT MOTIVÁCIÓ

Sok adat utal arra, hogy a vérengzés mögött a haszonszerzés motívuma állt, és ennek két szintje volt. Egyrészt az állam akart eszközökhöz jutni, hogy a saját népét (ethnos) helyzetbe hozva megszilárdítsa a hatalmát, de azért is, mert kétséges volt, hogyan biztosítható az állam működése, az éhezés elkerülése és hasonlók. A haszonszerzés tehát állami politika volt. Másrészt egyének is kihasználták a helyzetet, mind a településeken átvonuló katonák, mind pedig a helyi lakosság.

A település birtokbavétele szabályszerűen azzal folytatódott, hogy a bevonuló szovjetek és a partizánok eltulajdonították a pénzt és az ékszereket. A szovjetek általában gyorsan távoztak, míg a jugoszláv hadsereg egységei maradtak. Bezdánba a partizánok és a szovjetek együtt vonultak be, és mindent birtokba vettek, ami kellett nekik (házakat is). Ez megindokolható a hadiállapottal, de nem mindig és mindenhol volt így. Előfordult, hogy egyszerűen levették a kabátot, és elvették (MATUSKA 1991: 228). A táborokba internáltak minden vagyonát elvette az állam; eltűnt a bicikli, a pénz, a kocsi, ám ezek gyakran „magánzsebekbe” vándoroltak át. Péterrévén fennmaradt egy mondás: „az októberi vásáron szerezte”. (Októberben volt a vérengzés, amelyhez a „vásár” kapcsolódott.) A cserépaljai (crepajai) szerbek szekerekkel mentek át Torontálvásárhelyre (Debeljačára) rabolni (MATUSKA 1991: 348). Egy újvidéki asszony juhait egy bizonyos Živko juhász azzal az egyszerű kijelentéssel vett el, hogy ne nagyon „kereskedjen”, mert úgy jár, mint a férje (MATUSKA 1991: 113). Ezek az egyéni haszonszerzés példái. Elvben semmiben sem különböztek az 1942-es rablásoktól. Egy újvidéki embert rendszeresen fosztogattak, mire igen furfangosan azt sütötte ki, hogy a legközelebbi fosztogatás alkalmával ezt mondta: „Fiam, szaladj a parancsnokságra!” (MATUSKA 1991: 310). A fenti példa is mutatja, hogy a parancsnokság ellenezte a fosztogatásokat, de érdemében nem tudott semmit sem tenni. Egy dokumentum alapján látszik (MATUSKA 1991: 373),

hogy saját szakállukra raboltak a helyi parancsnokok, hisz Vajdaság Legfőbb Népfelszabadító Bizottsága ezt tiltotta, de nem azért, mert ez erkölcstelen vagy törvénytelen, hanem azért, mert ez „anarchiát visz a népgazdaságba”. A lakosságot beszolgáltatásokkal is sújtották.

Az állami haszonszerzés „akkor és ott” történő módja a beszolgáltatás mellett a – Mindszenty bíboros által „rabszolgamunkának” nevezett – kényszermunka is általános volt. Ezt a „rabszolgapiac” előzte meg, amikor a parasztgazdákhöz osztottak be embereket munkára. Az, hogy a gazdák emberségesen bántak „munkásaikkal”, nem változtat a lényegen. Erről írnak Szikics kapcsán (HARTMANN 2007). Más kitelepített táborlakókat olykor a végkimerülésig dolgoztatták, síneket javítottak, mezei munkákat végeztek velük. Óbecse környékén a táborlakók a sárga csillaggal analóg megkülönböztetést, karszalagot viseltek. Paško Romac, az egyik vezető kommunista funkcionárius, erélyesen tiltakozott a táborok ellen is.

A kitelepítések egyben teljes vagyonekbobzással jártak, a német házak a szabad fosztogatás prédájává lettek. Voltak magyar házak, amelyek lakóinak a hatóságok öt percet adtak a felpakolásra. Bőségesen akad példa arra is, hogy (MÉSZÁROS S. 1995: 27) a német lakosság teljes vagyonát, de a magyar lakosságtól is nagyon sok gazdasági ingatlant egyszerűen elvettek. Közismert, hogy a kitelepítettek házaiba telepéseket költöztettek, ez történt többek között Zsablyán, Mozsoron. A háborús bűnösök vagyonát elkobozták, ugyanígy a munkatáborba hurcoltakét is, ezért esetenként olyanokat is háborús bűnösnek nyilvánítottak, akiknek a vagyonát el akarták venni. Súlyos és a kollektív bűnösség elvét alkalmazó gyakorlat volt, hogy megtiltották a Sajkás-vidéki magyaroknak, hogy visszatérjenek szülőfalvaikba. És végül itt egy elszólás, amely egyben átvezet bennünket a következő problémára. „Azért jöttünk Újvidékről, hogy a bűnösöket összeszedjük. A többiek mehetnek munkára” (MÉSZÁROS S. 1995: 282).

Minden magyarra rá lehetett sütni, hogy idegen idetelepített elem (MÉSZÁROS S. 1995: 26). Még akkor is, ha – ritka kivételtől eltekintve – erről szó sem lehetett, és ez esetenként még ma is visszaköszön. Hadd jegyezzem meg itt, hogy amikor a jugoszláv hadseregben szolgáltam, 1988–89-ben sztereotip kérdés volt katonatársaim részéről, hogy mikor és miért telepedtem be, és ha magyar vagyok, miért nem a magyar hadseregben szolgálok. Világos, hogy azokat, akik nem éltek a magyarokkal mindennapi közvetlen kapcsolatban, azok nem tudták, hogy magyarok is éltek az akkori Jugoszláviában.

A kényszerintézkedések megítélését enyhíti az akkor aktuális helyzet, azonban azt aligha lehet vitatni, hogy ezzel az egyes etnikumokat sújtották, másokat nem.

MAGYARGYŰLÖLET, MAGYARIRTÁS

Térségünkben időnként leplezetlen formában jelentkezik a féktelen magyarellenesség, magyargyűlölet. Az 1944-ben bekövetkező impériumváltáskor a magyarellenességnek három szintje és formája hatott az eseményekre. Egyrészt a Vajdaság 1920-ig Magyarország szuverenitása alá tartozott, ezért a délszláv államok igyekeztek az ebből származó hatásokat minimalizálni. Másrészt ahol több nép él együtt, bonyolultabb a helyzet, és esélye van annak, hogy az egyébként is kivédhetetlenül jelentkező érdek-összeütközések, súrlódások nemzeti dimenzióval is bővüljenek. Ezenkívül az 1944 októbere előtt regnáló magyar hatóságok több olyan intézkedést hoztak, cselekményt követtek el, amelyek gyűlöletet válthattak ki (ezek közül az 1942-es tömeges kivégzésorozat csak a Jéghegy csúcsa). Úgy vélem, hogy a fenti tényezők egyvelegével állunk szemben, amikor az 1944–45-ös történéseket kell értelmeznünk.

Lefolyásában, minőségében ez ugyanolyan volt, mint amikor a hatalmi pozíciótól megrészegedett magyarok 1941-ben „vadrácoknak” nevezték a szerbeket. 1944-ben a hatalmi részszegekből a szerbeknek jutott, és elő-elővillant a magyarellenes sovinizmus. Például a zentai katonai közigazgatás főnökei (MATUSKA 1991: 145) kivétel nélkül szerbek voltak, és kommunisták, de a magyar kommunistákat nem engedték maguk közé, pedig azok elvben a helyi néphatalmat képviselték. Csurogon egy visszaemlékező jegyezte meg, hogy mit mondott márciusban a járeki tábor új parancsnoka, egy nő: „méltóságon aluli, hogy a magyarokra kezet emeljek, de gondom lesz rá, hogy megdögöljenek” (MATUSKA 1991: 218). Torontálvásárhelyen egy Cincar nevű szerb bírósági eljárása folyt, ugyanis ő ölte meg – orvul lelőtte – az ottani kommunista Németh Pétert. Többben úgy méltatlankodtak: „micsoda rezsím ez, ha a lelőtt magyar miatt egy szerbet fognak perbe” (MATUSKA 1991: 352). Ezenkívül a magyar kivégzetteket gyakorta a dögtemetőben földelték el. A magyargyűlölet érhető tetten abban is, hogy az újvidéki diákoknak sem kegyelmeztek, és a Raja erdőben végezték ki őket (MÉSZÁROS S. 1995: 136). A cselekmények magyarellenes voltára az is utal, hogy gyakran végeztek ki nőket, noha azok részvétele a közéletben kisebb mértékű volt. A példák hosszan sorolhatók, úgy vélem, ennyi is elég belőlük.

A lakosság körében kialakított magyargyűlölet ugyan nehezítette a helyzetet, de ez nem volt kihatással a katonai közigazgatásra, az önmagában véve is német- és magyarellenes volt.

IRODALOM

- ÁDÁM István, CSORBA Béla, MATUSKA Márton, TERNOVÁ CZ István 2001. *A temerini razzia*. Temerin
- BIERNACKI Karol, FODOR István szerk. 2010. *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szeged–Zenta
- BILANDŽIĆ, Dušan 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb
- CSORBA Béla, MATUSKA Márton, Dr. RIBÁR Béla szerk. 2004. *Rémuralom a Délvidéken*. Újvidék
- GYÖRKÖSY Alajos–KAPITÁNYFY István–TEGYEY Imre 1990. *Ógörög–magyar nagyszótár*. Budapest
- Dr. HARKAI Imre szerk. 2001. *Topolya monográfiája 1750–1945*. Újvidék
- HARTMANN, Nicolaus–HARTMANN, Oswald–HARTMANN Ronald–MAČKOVIĆ, Stevan 2007. *Istina na primeru Sekića. Az igazság Szikics példáján. Die Wahrheit am Beispiel von Sekitsch*. Újvidék
- KASAŠ, dr. Aleksandar 1996. *Mađari u Vojvodini 1941–1946*. Novi Sad
- MATUSKA Márton 1991. *A megtorlás napjai* (Ahogy az emlékezet megőrizte). Újvidék
- MÉSZÁROS Sándor 1995. *Holtta nyilvánítva* (Délvidéki fátum 1944–1945). H. n.
- MÉSZÁROS Zoltán 2009. Az 1945-ös vérengzések nyoma a jugoszláv állami propagandában = *Limes* (Tudományos szemle). (Délvidék 1941–1944). Tatabánya, XXII. évf., 82–83. szám, 2009/2–3., 141–154.
- PRITZ Pál 2011. *Az objektivitás mítosza*. Budapest
- A. SAJTI Enikő 2004. *Impériumváltások, revízió és kisebbség: magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest
- SLIJEPČEVIĆ, Đorđe 2002. *Istorija srpske Pravoslavne Crkve* (Knjiga III). Beograd

(Folytatjuk)

Qualifications of the 1944-45 Events (I)

The aim of the study is to try to take a possible account of the events taken place in Vojvodina and Croatian Baranja during the very establishment of Tito's regime in 1944-45. This is an attempt to take a closer look at the qualifications pronounced and written in every-day life about the events in 1944-45, and, based on known facts, to evaluate and substantiate those qualifications in order to justify or refute them.

Keywords: military government, jurisdiction, innocence, guiltiness, revenge, blood feud, hatred towards Hungarians, genocide of Hungarians, genocide, martyr, propaganda, Tito, partisans